

Н. В. Жмур,

кандидат юридичних наук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5462-4482>

А. А. Малихіна,

здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня

РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Національний авіаційний університет

проспект Любомира Гузара, 1, 03680, Київ, Україна

E-mails: nataliia.zhmur@npp.nau.edu.ua, 5787857@stud.nau.edu.ua

Метою статті є дослідження розвитку фермерських господарств України на засадах інституційної трансформації, а також аналіз нормативно-правового регулювання щодо діяльності фермерських господарств. Методи дослідження: дослідження було проведене із застосуванням загально визнаних методів наукового пізнання, таких як: порівняльно-правовий, системно-структурний, метод аналізу чинного вітчизняного законодавства. Результати: було досліджено поетапний розвиток фермерських господарств, проаналізовано нормативно-правові акти щодо розвитку та діяльності фермерських господарств. Обговорення: особливості фермерського господарства є тим важливим об'єктивним фактором, який зумовлює необхідність спеціального регулювання їх діяльності в аграрному законодавстві. Невизначеність політики держави та діяльності регулюючих органів щодо вирішення законодавчих та організаційних проблем розвитку фермерства негативно впливає на конкурентоспроможність фермерських господарств.

Ключові слова: фермерське господарство; трансформація; економіка; підприємець; виробництво; аграрне законодавство; підприємницька діяльність.

Постановка проблеми та її актуальність.

За період інституційних трансформацій фермерських господарств, можна сказати, що вони стали невід'ємною складовою сільсько-господарського сектору економіки України, тобто джерелом підтримання продовольчої безпеки держави та забезпечення високоякісною різноманітною продукцією, поширеною формою самореалізації селянина як підприємця та особистості. Це наслідок прагнень підприємливих українських селян до здійснення самостійної господарської діяльності у сфері товарного виробництва, а також деяких заходів щодо підтримки розвитку фермерських господарств з боку держави. У зв'язку з намірами України інтегруватися у європейський ринковий простір,

створення середовища для розвитку конкурентоспроможності фермерських господарств є необхідною передумовою соціально-економічного розвитку українського села.

Тому проблематика розвитку фермерських господарств заслуговує на особливу увагу, оскільки є мало розробленою, недостатньо дослідженою та за час свого існування не була об'єктом вивчення саме в сфері юриспруденції. На сьогодні розвиток аграрної сфери і позиція України є досить важливою, оскільки діяльність сучасних фермерських господарств є частиною ринкової економіки країни, тому їх ефективне функціонування є таким значущим для виробництва взагалі та для сільського господарства, зокрема.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Розвиток та діяльність фермерських господарств регулюється як аграрним, так і земельним законодавством, яке у більшості країн має національні особливості, на чому наголошує у своїй роботі В. Горьовий [1]. Становлення фермерських господарств України досліджено у працях В. Заяця [2; 3], В. Збарського [4], Ю. Лупенка [5], М. Маліка [6], М. Кропивка [7], інших дослідників розвитку малого і середнього підприємництва на селі. Також поза увагою не залишилися праці таких вчених як: О. Погрібний, Н. Титов, В. Янчук, Г. Бистров, М. Козирь, В. Семчик та інші.

Мета статті: аналіз розвитку фермерських господарств на засадах інституційної трансформації.

Виклад основного матеріалу. Згідно Закону України «Про фермерське господарство»: «фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону» [8]. Тобто, фермерські господарства України здійснюють господарську діяльність з метою отримання прибутку.

Як зазначено в Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерські господарства», що фермерські господарства можуть бути організовані у формі фізичної особи-підприємця. Також у Законі вказано, що фермерське господарство підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа-підприємець. Передбачено, що фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа, має статус сімейного фермерського господарства за умови, що в його підприємницькій діяльності використовується праця членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї, відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України. Фермерське господарство без статусу юридичної особи

організовується на основі діяльності фізичної особи-підприємця, має статус сімейного фермерського господарства за умови використання праці членів такого господарства, якими є виключно підприємець та члени його сім'ї, відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України. На відміну від фермерського господарства, де головою фермерського господарства може бути наймана особа, головою сімейного фермерського господарства може бути лише член відповідної сім'ї.

Питання функціонування таких господарств регулюється низкою нормативно-правових актів, що стали базовими для створення нових, заснованих на приватній власності, форм господарювання у сільському господарстві, серед них:

Постанова Верховної Ради України «Про земельну реформу» (18.12.1990 р.), згідно з якою всі землі України з 15 березня 1991 року оголошено об'єктом земельної реформи. Визначено, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні з переходом економіки держави до ринкових відносин, завданням якої є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання й охорони земель;

Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» (20.12.1991 р.), яким уперше виділено землю у постійне користування;

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку перетворення в процесі приватизації державних підприємств у відкриті акціонерні товариства» (07.12.1992 р.);

Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» (26.12.1992 р.), яким було запроваджено право передачі у приватну власність земельних ділянок громадянам України, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку

і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва і дачного будівництва;

Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10.11.1994 р.), яким було започатковано реформування сільськогосподарських підприємств, передбачав наступне: безплатну передачу в колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, трудові колективи яких виявили бажання одержати землю у власність; поділ земель, які передано у колективну власність на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості); видачу кожному члену підприємства і пенсіонерам з їх числа сертифіката на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі; право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави; кожному власникові надано право безперешкодного виходу з підприємства й одержання безкоштовно у приватну власність своєї частки (паю) землі в натурі (на місцевості), що засвідчується державним актом на право приватної власності на землю;

Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (08.08.1995 р.), у якому: передбачено видачу громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай) єдиного в Україні зразка із зазначенням у них розміру і вартості частки (паю) з урахуванням її грошової оцінки, та їх реєстрацію відповідною районною державною адміністрацією; визначено, що право на земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу (створеного на базі колгоспів), сільськогосподарського акціонерного товариства (створеного на базі радгоспів), у тому числі пенсіонери, які раніше працювали в

ньому і залишаються членами зазначеного підприємства, кооперативу, товариства, відповідно до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. При паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) усіх членів підприємства, кооперативу, товариства є рівними;

Указ «Про оренду землі» (23.04.1997 р.), яким було врегульовано науково обґрунтовану доцільність найбільш раціонального формування землекористування нових господарських структур ринкового типу на основі оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці. Зокрема, було встановлено, що дві або більше особи, які мають сертифікати, які засвідчують їхнє право на земельну частку (пай), можуть за власним бажанням передавати в оренду спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу, а орендарями можуть бути громадяни України, юридичні особи та ін.

Отже, реально стало можливим формувати сільськогосподарські підприємства на основі оренди земельних часток (паїв) і створювати нові господарські структури. Згодом Верховна Рада України прийняла Закон України «Про оренду землі» (06.10.1998 р.), який фактично зупинив роботу щодо формування господарських структур ринкового типу, оскільки у ньому не було передбачено оренди земельних часток (паїв), а лише земельних ділянок, що значною мірою зумовило подальший спад виробництва сільськогосподарської продукції. Ця проблема була розв'язана після прийняття Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (03.12.1999 р.). Цим указом було практично розпочато реформування колгоспів і радгоспів. Визнано за необхідне: реорганізувати колективні сільськогосподарські підприємства на засадах приватної власності на землю та майно; забезпечити всім членам колективних сільськогосподарських підприємств право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та

створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших суб'єктів господарювання; підприємства, установи, організації, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, обов'язково мають укладати договори оренди земельної частки (паю), майнового паю з їхніми власниками і виплати орендної плати у натуральній або грошовій формах. Усі положення указів Президента України щодо реформування аграрного сектора економіки України були враховані у Земельному кодексі України (25.10.2001 р.).

Можна сказати, що прийняття Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» (1991 р.) та низки законодавчих актів і рішень Кабінету Міністрів України з цього питання створило правову базу для розвитку фермерства на першому етапі його формування, який охоплює період із 1992 по 1995 рр. У цей період фермерські господарства виникли шляхом виходу їхніх власників із сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм власності. Засновники фермерських господарств не мали необхідного професіоналізму, стартового капіталу, не одержали вони й належної підтримки з боку держави [12].

Фермерські господарства на початку становлення належали до дрібнотоварних виробників продукції. Основною метою їх діяльності було забезпечення власних потреб у сільськогосподарській продукції і продовольстві та продажі її надлишків. На цих принципах формувалися фермерські господарства в Україні на початку дев'яностих років минулого століття. Загальну підтримку фермерам у цей період надавав створений Український фонд підтримки селянських (фермерських) господарств і кооперативів із виробництва сільськогосподарської продукції, який згодом було перетворено в Український державний фонд підтримки селянських (фермерських) господарств. Перший етап характеризувався масовим створенням фермерських господарств, виділенням їм у постійне користування

сільськогосподарських земель і запровадженням механізмів бюджетної підтримки.

Проте, невирішеність питань, пов'язаних із диспаритетом цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, надмірне податкове навантаження на сільгоспвиробника, недоліки в кредитуванні галузі агропромислового комплексу, недостатні обсяги державної підтримки та низка інших причин призвели до зниження темпів формування фермерських господарств на другому етапі, який тривав у період із 1996 по 2000 рр., який ще називають етапом утвердження фермерського укладу. На цьому етапі процес збільшення чисельності фермерських господарств дещо призупиняється, нові господарства практично не створюються. Функціонуючі господарства розробляли стратегії розвитку, освоювали нові сівозміни, набували професійних знань, купували техніку та інші ресурси. Третій етап розвитку фермерства пов'язаний з указом Президента України від 3 грудня 1999 р. і прийняттям Верховною Радою України у 2001 році нового Земельного кодексу, які стали додатковим поштовхом для подальшого розвитку фермерства. На цьому етапі розвиток фермерських господарств набув додаткового поштовху в 2001-2008 рр.

У період із 2001 по 2003 рр. відбувається зростання потенціалу фермерських господарств та концентрація сільськогосподарської техніки і обладнання, матеріальної бази, капіталу, земель за рахунок майна колишніх реформованих колективних сільськогосподарських підприємств. Із 2004 по 2008 рр. процеси концентрації капіталу призупиняються, з метою зменшення податкового навантаження відбувається часткова трансформація фермерських господарств у особисті селянські господарства, зростають розміри фермерських господарств за рахунок додаткової оренди земельних ділянок. Четвертий етап якісних перетворень фермерських господарств охоплює період із 2009 р. і до цього часу. На цьому етапі спостерігається скорочення кількості фермерських господарств та збільшення площ землекористування.

Підтримка держави у підприємницькій діяльності є досить важливою складовою доступності розвитку та наявності успіху в даній сфері. Станом на минулий рік державна підтримка агросектору становила 4 665 млн. грн. На відміну від 2019-2020 років

дана цифра зросла на 165-665 млн. грн відповідно [9].

Зокрема, Міністерством аграрної політики і продовольства України було визначено нову програму державної підтримки, яка включає в себе низку складових.

Нові програми держпідтримки на 2022 рік

Безвідсоткові кредити сімейним фермерським господарствам
до 1 млн грн на 10 років

Органічне виробництво

підтримка площ, компенсація сертифікації,
підтримка органічного тваринництва

Агростраховання

доступний та дешевий (до 60% компенсації
страхового платежу) захист

Субсидія молодим фермерам

50 000 грн

Фонд часткового гарантування кредитів

гарантії за кредитами до 50% строком до 10 років

Мал. 1 Нові програми держпідтримки на 2022 рік [9].

Дані заходи (в умовах послабленої фінансової доступності завдяки карантинним обмеженням також) дадуть змогу укріпити довіру громадян до держави, а також дадуть більше можливостей для розвитку підприємницької діяльності в агропромисловому комплексі, і як наслідок – підвищення рівня розвитку агросфери в країні, а також її конкурентоспроможності серед інших країн.

Фінансова підтримка відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 07 лютого 2018 року № 106, за напрямками:

- часткова компенсація вартості насіння сільськогосподарських рослин вітчизняного виробництва, закупленого у фізичних осіб-підприємців та юридичних осіб, які здійснюють виробництво та/або його реалізацію;

- часткова компенсація витрат, пов'язаних із наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами;

- фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

- часткова компенсація вартості придбаної сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва;

- бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) – новоствореним фермерським господарствам;

- бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь (1 гектар) для фермерських господарств (крім новостворених);

- здешевлення кредитів;

- спеціальна бюджетна дотація за утримання корів молочного напрямку продуктивності фермерському господарству, у власності якого перебуває від п'яти корів, ідентифікованих та зареєстрованих відповідно до законодавства [10].

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити, що особливості фермерського господарства є тим важливим об'єктивним фактором, який зумовлює необхідність спеціального регулювання їх діяльності в аграрному законодавстві [11]. Невизначеність політики держави та діяльності регулюючих органів щодо вирішення законодавчих та організаційних проблем розвитку фермерства негативно впливає на конкурентоспроможність фермерських господарств. Конкурентоспроможність фермерських господарств є наслідком інтересів їх власників у загальній системі суспільної підтримки їх діяльності, державної політики, спрямованої на забезпечення прозорих відносин на ринках продукції та виробничих факторів, сприяння підприємницькій активності українських селян.

Також можна відмітити, що перевагами фермерського способу господарювання є: спадковість цього виду сільськогосподарського бізнесу; господарське дбайливе ставлення до землі й безпосередній контакт фермера із сільською громадою; існування на території громади одного або кількох фермерських господарств дає можливість підвищувати рівень зайнятості сільського населення; вирішувати соціально-економічні проблеми.

Отже, фермерські господарства є важливою складовою аграрної політики в сфері економіки України. Вони забезпечують ефективне використання ресурсів сільського господарства, оскільки повною мірою реалізується економічна зацікавленість самих виробників, які переважно і є власниками ресурсів, або орендарями.

Література

1. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2007. 540 с.
2. Заяць В.М. Підприємницька модель сільського розвитку. *Економіка АПК*. 2015. № 11. С. 67-78.
3. Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2011. 390 с.
4. Збарський В.К., Горьовий В.П., Артеменко А.М. Ефективність функціонування фермер-

ських господарств: навч. посіб. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2008. 342 с.

5. Методичні рекомендації з організації сімейних ферм в Україні (на прикладі ферм з виробництва молока) / Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Кісіль М.І., Заяць В.М. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2014. 58 с.

6. Малік М.Й., Нужна О.А. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2007. 270 с.

7. Кропивко М.М. Фермерські реалії. *Агробізнес сьогодні*. Дніпропетровськ: Дніпропетров. держ. аграрний унт: ТОВ «ДКС Центр», 2012. № 9(232). URL: <http://www.agrobusiness.com.ua/makroekonomika/1048fermerskirealii.html>

8. Про фермерське господарство: Закон України від 19 чер. 2003 р. № 973-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/97315>.

9. Державна підтримка агросектору в 2022 році. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/Press-office/Presentation/2022_v1_press_conf.pdf (дата звернення 30.05.2022).

10. Створення фермерського господарства. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/> (дата звернення 30.05.2022).

11. Жмур Н.В., Момотюк В.О. Види господарських договірних правовідносин на сучасному етапі розвитку економіки України. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*: зб. наук. пр. Київ: НАУ, 2021. № 4(61). С. 157-163. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.61.16364>

12. Hennessy T. «CAP 2014-2020 Tools to Enhance Family Farming: Opportunities and Limits», April 2014, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Directorate general for internal policies, European Union.

References

1. Gor'ovyy V.P. Fermerstvo Ukrainy: teoriya, metodologiya, praktyka: monografija. Kyi'v: NNC «IAE», 2007. 540 s.
2. Zajac' V.M. Pidpryjemnyc'ka model' sil'skogo rozvytku. *Ekonomika APK*. 2015. № 11. S. 67-78.

3. Zajac' V.M. Rozvytok rynku sil'skogospodars'kyh zemel': monografija. Kyi'v: NNC «IAE», 2011. 390 s.
4. Zbars'kyj V.K., Gor'ovyj V.P., Artemenko A.M. Efektyvnist' funkcionuvannja fermers'kyh gospodarstv: navch. posib. Kyi'v: NNC «IAE», 2008. 342 s.
5. Metodychni rekomendacii' z organizacii' si-mejnyh ferm v Ukraini (na prykladi ferm z vyrobnyctva moloka) / Lupenko Ju.O., Malik M.J., Kisil' M.I., Zajac' V.M. ta in. Kyi'v: NNC «IAE», 2014. 58 s.
6. Malik M.J., Nuzhna O.A. Konkurentospro-mozhnist' agrarnyh pidpryjemstv: metodologija i mehanizmy: monografija. Kyi'v: NNC «IAE», 2007. 270 s.
7. Kropyvko M.M. Fermers'ki realii'. Agro-biznes s'ogodni. Dnipropetrovs'k: Dnipropetrov. derzh. agrarnyj unt: TOV «DKS Centr», 2012. № 9(232). URL: <http://www.agrobusiness.com.ua/makroekonomika/1048fermerskirealii.html>
8. Pro fermers'ke gospodarstvo: Zakon Ukrainy vid 19 cher. 2003 r. № 973-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/97315>.
9. Derzhavna pidtrymka agrosektoru v 2022 ro-ci. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/Press-office/Presentation/2022_v1_press_conf.pdf (data zvernennja 30.05.2022).
10. Stvorennja fermers'kogo gospodarstva. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/> (data zvernennja 30.05.2022).
11. Zhmur N.V., Momotjuk V.O. Vydy gospodar's'kyh dogovirnyh pravovidnosyn na suchasnomu etapi rozvytku ekonomiky Ukrainy. *Naukovi praci Nacional'nogo aviacijnogo universytetu. Serija: Jurydychnyj visnyk «Povitrjane i kosmichne pravo»*: zb. nauk. pr. Kyi'v: NAU, 2021. № 4(61). S. 157-163. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.61.16364>
12. Hennessy T. «CAP 2014-2020 Tools to Enhance Family Farming: Opportunities and Limits», April 2014, Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, Directorate general for internal policies, European Union.

Nataliia Zhmur, Alina Malykhina

DEVELOPMENT OF UKRAINIAN FARMS ON THE BASIS OF INSTITUTIONAL TRANSFORMATION

National Aviation University

Liubomyra Huzara Avenue, 1, 03680, Kyiv, Ukraine

E-mails: nataliia.zhmur@npp.nau.edu.ua, 5787857@stud.nau.edu.ua

*The purpose of the article is to study the development of farms in Ukraine on the basis of institutional transformation, as well as analysis of regulatory and legal regulation of farms. **Research methods:** the research was conducted with the use of generally accepted methods of scientific knowledge, such as: comparative law, system structural, method of analysis of current domestic legislation. **Results:** the stage-by-stage development of farms was studied, normative-legal acts on the development and activity of farms were analyzed. **Discussion:** the peculiarities of the farm, is an important objective factor that necessitates special regulation of their activities in agricultural law. Uncertainty of the state policy and the activities of regulatory bodies to address legislative and organizational problems of farming development has a negative impact on the competitiveness of farms. The competitiveness of farms is a consequence of the interests of their owners in the general system of public support for their activities, public policy aimed at ensuring transparent relations in product markets and factors of production, promoting entrepreneurial activity of Ukrainian peasants. Farms are an important component of agricultural policy in Ukraine's economy. They ensure the efficient use of agricultural resources, as the economic interest of the producers themselves, who are mainly the owners of resources or tenants, is fully realized. Therefore, state support in business is a very important component of accessibility and success in this area.*

During the period of institutional transformations of farms, they became an integral part of the agricultural sector of Ukraine's economy, a source of maintaining food security and providing high-quality products, a common form of self-realization of the peasant as an entrepreneur and individual. In connection with Ukraine's intentions to integrate into the European market space, creating an environment for the development of the competitiveness of farms is a necessary precondition for the socio-economic development of the Ukrainian countryside.

The advantages of farming are: heredity of this type of agricultural business; economic care for the land and direct contact of the farmer with the rural community; the existence of one or more farms in the community provides an opportunity to increase the level of employment of the rural population; to solve socio-economic problems.

Thus, farms are an important component of Ukraine's agricultural policy. They ensure the efficient use of agricultural resources, as fully realized the economic interest of producers themselves, who are mainly the owners of resources or tenants.

***Key words:** farming; transformation; economy; entrepreneur; production; agrarian legislation; entrepreneurial activity.*

Стаття надійшла до редакції 06.06.2022